

ТЕМА 6. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ НЕКОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

План:

1. Віктимологічна характеристика некорисливих насильницьких злочинів
2. Особа потерпілого некорисливого насильницького злочину
3. Особливості віктимізації некорисливих насильницьких злочинів
4. Заходи віктимологічної профілактики некорисливих насильницьких злочинів

1. Віктимологічна характеристика некорисливих насильницьких злочинів

Динаміка розвитку людства засвідчує, що багато століть назад у світі панував закон сили, насильство було універсальним інструментом розв'язання кожної проблеми. Але прогрес суспільства призвів до усвідомлення необхідності обмеження силових варіантів досягнення мети вирішення соціальних конфліктів. Деякі вчені вважають, що насильницька злочинність є результатом невідповідності між імпульсами дикої природи, що укорінилися у генній пам'яті людини, та ідеями гуманізму, уявою про справедливість соціальних відносин.

В юридичній літературі достатньо широко використовуються поняття “насильницька злочинність”, “насильницькі злочини”. На думку одних авторів, до групи насильницьких злочинів належать лише умисні злочини проти життя, всі види тілесних ушкоджень, катування, згвалтування і частково хуліганство, на думку інших – злочини, пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою застосування насильства. Правильне розмежування насильницьких і ненасильницьких злочинів має важливе значення як із точки зору теорії кримінального права, так і з позицій слідчо-судової практики. На відміну від українського законодавця, законодавці деяких країн запропонували в кримінальному законі пояснення поняття насильницького злочину. Наприклад, у параграфі 16 частини 1 “Злочини” розділу 18 “Злочини і кримінальний процес” Зводу законів США зазначено, що термін “насильницькі злочини” означає: а) посягання, елементом якого є застосування чи погроза застосування фізичної сили відносно до особи чи майна іншої особи; б) будь-яке інше посягання, котре є фелонією, що за своїм характером являє собою значну небезпеку того, що під час учинення посягання відносно до особи чи майна іншої особи може бути застосована сила¹.

У вітчизняній юридичній літературі можна виділити два підходи до учинення насильства. Прихильники “вузького” погляду на проблему під насильством розуміють лише фізичне насильство. Прихильники ж іншого, найбільш поширеного визначення, вважають, що поняття насильства охоплює усі випадки застосування насильства і випадки погрози його застосування². Кримінально-правова наука розрізняє фізичне або психічне насильство, перехід від однієї форми до іншої.

Головною ознакою віднесення злочину до насильницького є спосіб учинення насильства. При цьому необов'язково, щоб фізичне насильство чи погроза його застосування були самі по собі злочинні³. Звідси – усвідомлення злочинцем суспільно небезпечного і протиправного характеру

¹ Див.: *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англия, США, Франция, Германия, Япония): Сб. законодательных матер.* / Под ред. И.Д. Козочкина. – М., 1998. – С. 71.

² Див.: *Кримінологія: Навч. посіб.* / Упоряд.: О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

³ Див.: *Михайлов О.Є., Лихолоб В.Г.* Профілактика насильницьких злочинів органами внутрішніх справ. – К., 1993. – С. 5.

своїх дій, тобто всі насильницькі дії мають умисний характер і становлять підвищену суспільну небезпеку.

Незважаючи на порівняно незначну частку насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності, вони відрізняються підвищеною суспільною небезпекою, оскільки пов'язані з настанням тяжких наслідків для потерпілих. Сучасна насильницька злочинність здебільшого має побутовий або ситуативний характер. Крім того, збільшується кількість задалегідь підготовлених злочинів, які нерідко характеризуються особливою жорстокістю та зухвалістю. Насильство існує у всіх соціальних групах, незалежно від рівня доходу, походження, становища в суспільстві.

Механізм учинення насильницьких злочинів характеризується раптовістю виникнення наміру. Так, вивчення кримінальних справ показало, що 82,8 % злочинців прийняли рішення раптово, 8,6 % – протягом доби, 4,3 % – протягом тижня, 1,4 % – протягом місяця, а 2,9 % – протягом року. У поодиноких випадках мали місце попередня розробка сценарію злочину і дії щодо забезпечення власного “алібі”.

Збільшується кількість посягань, які супроводжуються елементами цинізму, знуцання, садизму. Крім того, має місце певне зниження “порогу” мотивації при посяганнях на особу, збільшується кількість так званих немотивованих злочинів.

Складну проблему становлять насильницькі злочини, які вчиняються із сексуальних мотивів. Зростає, зокрема, інтенсивність умисних убивств, пов'язаних зі зґвалтуваннями. Ці злочини надзвичайно небезпечні: вони свідчать про особливу егоцентричну спрямованість особи винного, його крайню розбещеність, жорстокість. Нерідкі випадки вчинення таких діянь злочинцями-садистами.

У структурі злочинності частка навмисних убивств у середньому за останні роки становить 1,1 %; відповідний показник для тяжких тілесних ушкоджень – 1,9 %. Таким чином, разом ці два тяжких посягання на життя і здоров'я у структурі злочинності становлять приблизно 3 %. Умисні тілесні ушкодження середньої тяжкості, тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, а також катування у структурі усієї злочинності становлять близько 2,8 %.

При вбивствах ситуації, що передували вчиненню злочину, характеризуються тривалими неприязними стосунками між потерпілим та особою злочинця, знуцанням (катуванням) потерпілих та членів їх сімей, систематичним уживанням алкогольних напоїв, скандалами.

Вбивства вчиняють на ґрунті небажання враховувати інтереси іншої особи, у зв'язку зі зрадою або внаслідок прагнення особи позбутися від обтяжуючих її турбот. Джерелом для розвитку конфлікту є зловживання алкоголем або наркотиками. Для вбивств типовим є невміння людини керувати своїми емоціями. У кримінологічній літературі відзначається підвищення загального рівня жіночої агресивності.

Збільшилася частка насильницьких злочинів з корисливою мотивацією. Останніми роками набули поширення так звані злочини,

“вчинені на замовлення”, зокрема, вбивства. Злочини даної категорії переважно вчиняють особи зрілого віку (26-50 років), частка яких у структурі сімейно-побутової насильницької злочинності становить 73,5 %. При цьому найбільш криміногенною є вікова група 36-45 років, якою вчинено дві п'ятих (39,7 %) зазначених злочинів. За нею йдуть дві групи 26-30 років і 46-50 років – по 13,2 % злочинів. У кожному десятому випадку сімейного насильства (10,3 %) злочинцям від 51 до 60 років, а в 7,4 % випадків – вони ще старші. Дуже рідко (0,7 %) даний злочин учиняють неповнолітні⁴.

Також збільшилася кількість “немотивованих” убивств, нанесення тілесних ушкоджень, що сталися внаслідок незначного приводу, під впливом прихованої агресивності. На думку А.Ф. Зелінського, агресія – більш широке поняття, ніж насилля. Саме це означає, що і коло агресивних проявів більш широке: крім фізичного та психічного насилля (погроз), до агресивної злочинності належать й інші умисні дії, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої особи, завдають їй матеріальної шкоди, перешкоджають її інтересам або призводять до її знищення. Ці злочини мають злісний, деструктивний характер⁵.

У 18,8 % убивств злочинець вживав заходів для приховання слідів злочину (намагався позбутися від трупа). Загалом, такі дії є поодинокими серед усього масиву насильницьких злочинів у сім'ї (2,2 % випадків), що закономірно, оскільки зазначені злочини вчиняють у присутності інших членів сім'ї, у зв'язку з чим приховування слідів злочину стає безглуздом.

Щорічне число жертв подружніх убивств в Україні становить тисячі, не говорячи вже про значно більш розповсюджені випадки заподіяння тілесних ушкоджень і нанесення побоїв. В Україні як для чоловіків, так і для жінок імовірність стати жертвою насильницького посягання з боку члена сім'ї дуже велика. Зокрема, серед усіх насильницьких злочинів приблизно 30–40 % навмисних убивств учиняють на сімейному ґрунті.

Зґвалтування є одним з найбільш латентних злочинів: більшість потерпілих з відомих причин не бажають звертатися зі скаргами. На думку Я.М. Яковлева, більшість (близько 75 %) насильницьких посягань на жінок мають ситуативний характер. Ситуації, спеціально створені насильником, полягають у такому:

- винна особа хитрощами заманює потерпілу, з якою вона була знайома, у задалегідь вибране місце;
- визначивши жертву, злочинець погрозами або силою примушує її йти за ним у безлюдне місце, де і вчиняє зґвалтування.

Також необхідно виділити насильство в сім'ї як самотійну соціальну проблему. Воно характеризується і такою рисою, як образлива поведінка, що чергується з обіцянками змінитися і вибаченнями, принесеними кривдником. При спробі розірвати стосунки спостерігається ескалація небезпеки для жертви. Якщо вже мало місце фізичне насильство, то,

⁴ Див.: Шестаков Д.А. Введение в криминологию семейных отношений. – Л., 1980. – С. 14–15.

⁵ Див.: Зелинский А.Ф. Криминология: Учеб. пособие. – Х. – С. 196.

звичайно, з кожним наступним разом зростає частота його повторення і ступінь жорстокості. Як показує практика, спочатку вчиняється психічне насильство, яке у певний момент доповнюється різними за ступенем тяжкості фізичними діями, а потім фізичне насильство доповнюється насильством економічним.

Насильство в сім'ї характеризується жорстокістю, зухвалістю і винятковим цинізмом, що свідчить про складні внутрішньосімейні відносини. За даними вивчення кримінальних справ, кожен восьмий насильницький злочин у сім'ї (13,2 %) вчинено з особливою жорстокістю, кожний сьомий (15,4 %) – із садизмом, кожний шостий (16,9 %) – зі знуцанням над потерпілим, кожний десятий (10,3 %) – із заповіданням мучень, а 2,9 % – із застосуванням катування.

Об'єктом насильства можуть бути окремі члени сім'ї, а саме: з боку батьків стосовно дітей; з боку одного з подружжя стосовно іншого; з боку дітей і онуків стосовно їх родичів.

Постійно збільшується кількість осіб, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ України за систематичні правопорушення у сфері сімейно-побутових відносин.

Останнім часом увагу науковців привертають діяння, пов'язані з насильством в сім'ї, вчинювані жінками. Так, Л.В. Крижна виокремлює дві підгрупи жінок-злочинців. Першій групі притаманні чинники суб'єктивного характеру (неврівноваженість, емоціональна нестійкість, розбещеність, аморальні погляди, важко пояснювана дратівливість, принизливе ставлення до членів сімейно-побутового оточення тощо). Іншу підгрупу становлять злочини, що вчинюють жінки за наявності віктимної поведінки потерпілої сторони, іноді свідомого провокування, особливо при систематичному вживанні спиртних напоїв, знуцаннях, образах, погрозах, інших фактах протиправної поведінки⁶. Теза про те, що часом чоловіки зумовлюють своїми діями насильство проти себе, постає і в інших роботах. У дослідженні Б.М. Головкіна (вивчено 500 кримінальних справ, проведено 100 інтерв'ю з чоловіками та жінками, які вчинили злочин, та опитано 120 дільничних інспекторів міліції) розглянуто розпачливо-рішучий тип злочинця (питома вага становить 15 %; переважно жінки 14–29 років, здебільшого одружені), який через певні психологічні особливості у своїй поведінці більше керується почуттями, інтуїцією, нерідко амбіціями. Характерно, що вирішальну роль у переростанні стану розпачу винних у стійку рішучість до вчинення тяжкого злочину відіграє віктимна поведінка потерпілих (тобто чоловіків), які в одних випадках тривалий час знуцалися над колишніми жертвами, а в інших – вели аморально-дезадаптивний спосіб життя⁷. Це пов'язано з тим, що частина злочинів, які вчинюють дружини

⁶ Див.: Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. [Електронний ресурс] / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – С. 8–9.

⁷ Див.: Головкін Б.М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс] / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – С. 7.

проти своїх чоловіків, обумовлена реакцією на неправомірну поведінку останніх.

Для насильницьких злочинів, що вчинені на ґрунті неприязних стосунків, не властивий груповий характер, оскільки практично всім їм, як правило, передує двосторонній конфлікт. Вивчення місця і часу вчинення таких злочинів дозволяє визначити деякі тенденції та ситуації, що провокують конкретні види злочинів, і дає можливість прогнозувати ситуацію й успішно планувати профілактичні заходи.

Більшість зазначених злочинів учиняють із застосуванням різних предметів господарсько-побутового призначення, що використовуються як знаряддя злочину. Це свідчить про те, що злочини заздалегідь не готувалися, злочинці діяли імпульсивно, не виявляючи розбірливості, використовуючи те, “що перше потрапить під руку”. У кожному третьому випадку (35,7 %) злочинці застосовували різні кухонні приналежності, предмети домашніх меблів, кийок, металеві труби або арматуру тощо, у кожному четвертому випадку (27,1 %) – кухонний ніж і лише в 1,4 % випадках – вогнепальну або газову зброю. Частіше зазначені предмети та зброю використовують жінки, а також чоловіки при вчиненні насильницьких дій стосовно представників чоловічої статі. Як правило, у таких випадках зброя або предмети, що її замінюють, розглядаються злочинцем як гарантія безпеки.

При аналізі стану, структури і динаміки злочинності ми виходимо зі статистичних даних про виявлені й зареєстровані в органах внутрішніх справ злочини. Невідомою залишається їх прихована частина – факти, про які в правоохоронні органи не заявляли, або які з тих або інших причин не були зареєстровані. 94,9 % потерпілих від насильства зазначили, що злочиніві передували сімейні конфлікти, які, за словами 35,5 % респондентів, тривали кілька місяців. Причому 88,8 % опитаних заявили, що конфлікти в їх сім'ях супроводжувалися насильницькими діями.

Звертає на себе увагу характеристика осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Серед них збільшується частка суб'єктів, не зайнятих працею. Викликає занепокоєння тенденція до збільшення кількості насильницьких злочинів, що вчинюють жінки. Для осіб, які вчиняють насильницькі посягання, характерні грубість, агресивність, жорстокість, зухвалість, нахабство та інші насильницькі прояви. Вказані особливості сприяють тому, що в разі виникнення складних проблем, вони вирішуються ними за допомогою насильства. При цьому в більш як 60 % випадків ці наміри реалізують під дією алкоголю та неприязних міжособистісних стосунків. Такі особи характеризуються чітко вираженою дезадаптованістю, нерідко ніде не працюють, а ті, які працюють, зазвичай самі провокують конфлікти, хоча винними в цьому вважають інших.

Особи, які вчинили злочини у відповідь на провокаційну або сприятливу посягання негативну поведінку потерпілого, як правило, характеризуються відсутністю стійких та інтенсивних злочинних навичок, меншим ступенем суспільної небезпеки порівняно з тими, хто вчинив

злочин такого виду й такого самого характеру, але в іншій ситуації – без елементів провокації.

Особи, які вчинили вбивства, характеризуються загальним низьким рівнем духовного розвитку, домінуванням елементарних потреб. Більша частина з них є соціопатами: особами антисуспільними за своєю суттю, емоційно тупими, не здатними до співчуття.

Значна частина осіб, які вчиняють насильницькі злочини, страждає також певними психічними аномаліями, що не виключають стану осудності.

Насильницькі дії найчастіше вчиняють малоосвічені люди, недостатньо розвинені, з низьким культурним рівнем. За нашими даними, 2,9 % злочинців мали початкову освіту, 11,8 % – неповну середню, 45,6 % – середню загальну, 25,7 % – середню спеціальну, 0,7 % – незакінчену вищу і 13,3 % – вищу освіту. Це не випадково, тому що для малоосвічених осіб більш характерні егоїстичні інстинкти, відсутність критичної оцінки власної поведінки, вузький кругозір, примітивні й грубі потреби та інтереси, культ грубої фізичної сили, зневага морально-культурними нормами, нестриманість емоцій, брутальність, безпринципність. Особи з більш високим рівнем освіти знаходять інший спосіб вирішення сімейного конфлікту (примирення, розлучення тощо). Злочинці з низьким рівнем освіти вчиняють злочини, причиною яких є переважно правомірні дії потерпілого, а з високим рівнем освіти, навпаки, – неправомірні або антигромадські дії.

Майже у половини (48,5 %) злочинців була виявлена та або інша психічна аномалія. Так, 2,2 % становлять хворі на шизофренію, 0,7 % – епілепсію, 8,1 % – психопатію, 0,7 % – олігофренію, 34,6 % – хронічний алкоголізм, 3,7 % – наркоманію. У 7,3 % злочинців виявлено органічне ураження головного мозку різного генезису, у 4,4 % – залишкові явища черепно-мозкових травм, у 4,4 % – алкогольні психози, а в 6,6 % – інші психічні аномалії. Нерідко у злочинців одночасно виявлялося кілька видів психічних захворювань. Особи з розладом психічної діяльності являють собою особливий тип з характерною поведінкою і способом життя. Під впливом несприятливих умов виховання і спілкування вони швидше криміналізуються і складніше піддаються виправленню.

Також існує зв'язок між насильницькими злочинами та патопсихологічними відхиленнями винних. За даними Г.І. Чечеля, стосовно осіб, які вчинили вбивства, 15 % були визнані неосудними, а 56,2 % – осудними, але такими, які мають психічні аномалії⁸. До агресивної поведінки призводить також параноїчні акцентуації (так зване “застрівання особи”). Для цих осіб характерна патологічна стійкість афектів, егоїзм, злопам'ятність, підозрілість, образливість, схильність до насилля за мотивами ревнощів.

Переважає більшість (71,2 %) злочинців самі в дитинстві були жертвами агресії, що надалі сприяло формуванню в них схильності

⁸ Див.: Чечель Г.И. Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказания // Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов, 1981. – С. 129.

вирішувати свої проблеми із застосуванням сили, у тому числі 19,2 % з них піддавалися кримінальному насильству один раз, 26,9 % – два–три рази, 17,3 % – чотири–п’ять разів, 17,3 % – шість і більше раз, 13,5 % – регулярно (2-3 рази на місяць), а 1,9 % – систематично (не менше трьох разів на тиждень)⁹.

За визначенням Є.Ф. Побегайла, суттєву роль відіграє в криміногенній ситуації маргінальне середовище при детермінації агресивних посягань, коли лише випадок вирішує, хто стане вбивцею, хто жертвою. Зі зростанням рівня безробіття все більше людей потрапляє до маргінальності, тобто випадає зі звичайного нормального середовища та отримує невизначене, проміжне становище між соціальними прошарками суспільства. Для маргіналів типові агресивність та егоцентричність¹⁰.

Здебільшого (88,1 %) для злочинців на момент учинення насильства характерний низький матеріальний рівень життя. Тільки 1,5 % із них отримували доходи вище за середні, 10,4 % – середні (“жили не гірше інших”), 11,9 % – нижче середнього (“не могли собі багато чого дозволити”), у 37,7 % – низькі доходи (“на усьому доводилося заощаджувати”), а в 38,5 % – у край низькі доходи (“ледь зводили кінці з кінцями”).

Зазначені дані дозволяють виділити такі основні мотиви насильницьких злочинів: затвердження власного авторитету (46,3 %); прагнення панувати (40,4 %); неможливість повноцінно виконувати свою роль (31,6 %); виплескування на потерпілого злості, що виникла внаслідок невдачі, кризи особистого, сімейного життя (53,7 %); образа, що виникла внаслідок конфлікту з іншими членами сім’ї (15,4 %); бажання заподіяти потерпілому біль, страждання, завдати збитку (75,7 %); бажання повернення потерпілого (12,5 %); ревнощі (21,3 %); помста (12,5 %); бажання припинити пияцтво, іншу аморальну поведінку потерпілого (22,4 %); помста за постійні побої, образи, знущання (17,7 %); помста за вчинене насильство, образи, знущання з боку потерпілого безпосередньо перед злочином (30,9 %); помста за жорстоку поведінку, знущання в дитинстві з боку потерпілого (9,6 %); бажання позбутися від потерпілого або пов’язаних з ним турбот (10,3 %); користь (11,8 %); бажання усунути перешкоди в користуванні житловим приміщенням, іншою власністю (9,6 %); бажання виселити потерпілого (його родину) із загальної житлової площі (8 %); бажання припинити образи, приниження з боку потерпілого (16,2 %); припинення насильства/нападу потерпілого на злочинця (20,6 %); захист злочинцем інших членів сім’ї від насильства/нападу з боку потерпілого (7,4 %). Як правило, винний керується відразу декількома мотивами¹¹.

⁹ Див.: *Злочинність в Україні*. Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.; *Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2002 рік*. – К.: МВС України. Департамент інформаційних технологій, 2003. – 120 с.

¹⁰ Див.: *Побегайло Е.Ф.* Маргинальная среда и насильственная преступность // *Юрид. психология: Тез. докл. и науч. собр.* – М., 1989. – С. 55–56.

¹¹ Див.: *Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2002 рік*. – К.: МВС України. Департамент інформаційних технологій, 2003. – 120 с.

2. Особа потерпілого некорисливого насильницького злочину

При дослідженні особи і поведінки потерпілого в час, що передував убивству, необхідно визначити час убивства, з'ясувати професію потерпілого, посаду, дати соціально-демографічну характеристику. Певна категорія осіб у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків інколи вимушена (може) вступати в конфліктні стосунки з громадянами.

Зазвичай окремі показники негативного особистісного статусу та характер негативної дозлочинної поведінки потерпілих схожі з аналогічними показниками осіб, які винні у вчиненні злочину. До них належать: стан сп'яніння у момент учинення злочину, вживання алкогольних напоїв безпосередньо перед учиненням злочину потерпілим спільно з особами, які вчинили злочин. Остання обставина особливо характерна для вчинення згвалтувань, генезис яких обтяжено негативною поведінкою самих потерпілих.

Подібні риси існують у характеристиці особи, яка стала жертвою злочину, та особи, яка його вчинила. Так, у структурі морально-психологічної характеристики осіб, які потерпіли від насильницьких злочинів, та які своєю негативною поведінкою сприяли вчиненню злочинів, характерними виявилися такі якості: агресивність, деспотизм, схильність до вживання алкоголю, нерозбірливість у виборі знайомих, статева нерозбірливість. У морально-психологічній характеристиці ситуативних злочинців можливо виділити групу осіб, які характеризуються: підвищеною збудженістю, запальністю, нестриманістю, що свідчить про соціальну неадаптованість; схильністю до вживання алкоголю; деспотизмом відносно близьких, незлагідністю.

На основі наведених характеристик можливо припустити, що в тих межах, де відбувається стійка схожість показників, певна їх сукупність у рівній мірі може сприяти формуванню як злочинця, так і жертви, об'єктивуючись у негативній поведінці, що мала місце до вчинення злочину (задовго до злочину, або безпосередньо перед його вчиненням). Водночас, жодний комплекс особистісних якостей "потенційного потерпілого" не може свідчити про фатальну схильність стати потерпілим. Цей комплекс може свідчити лише про те, що особа, яка володіє ним, здатна за певних обставин, частіше ніж інші, стати потерпілою. Вчинення злочину стосовно потенційного потерпілого залежить ще від низки інших взаємодіючих віктимогенних та криміногенних факторів, які є складовими дозлочинної ситуації, саме при цій взаємодії збільшується значимість негативної поведінки як умови, що сприяє злочину, а також місце та час дозлочинних подій.

Сутність різноманітних механізмів взаємодії у дозлочинних ситуаціях узагальнюється до "віктимної провокації", під якою необхідно розуміти наявність у поведінці жертви причинно пов'язаних зі злочинном об'єктивно негативних елементів, що стали основним фактором та зумовили відповідну, небезпечну реакцію іншої особи.

Аналіз групи потерпілих від насильницьких злочинів, яким було завдано шкоди на ґрунті несприятливих особистісних стосунків, виникненню та розвитку конфлікту яких сприяла своєю провокуючою поведінкою жертва, показав, що такий конфлікт:

- 1) мав психоантагоністичний характер;
- 2) всі потерпілі мали акцентуровану психіку, декількох видів;
- 3) для кожної жертви характерно відповідний зміст виявленого акценту психіки та психологічної форми її віктимної поведінки.

Аналогічне дослідження, що було проведено стосовно потерпілих, поведінка яких не сприяла розвитку та виникненню конфлікту, а згодом і кримінальної ситуації, дозволило зробити висновок, що для таких жертв конфлікт мав реалістичний та інтерактивний характер, акцентуровану психіку мали деякі з них, саме в конфліктній ситуації ця акцентурованість безпосередньо не вплинула на їх поведінку.

Ці результати дозволили зробити висновок про те, що потенційна особистісна віктимність, яка притаманна окремій категорії осіб, пов'язана з певними типами акцентурованості їх психіки і проявляється, коли конфлікт для таких осіб починає мати не тільки деструктивний, а й реалістичний та психоантагоністичний характер у вигляді провокуючої поведінки.

При детермінації зґвалтувань важливу роль відіграє віктимна поведінка жертви. Найбільш поширеними її видами є спільне вживання спиртних напоїв, стан сп'яніння (за даними спеціальних досліджень, близько 40 % потерпілих перебували в нетверезому стані), легковажна поведінка, що створює враження доступності. Крім матеріалів кримінальних справ, про це свідчать і соціологічні опитування. Дві третіх осіб, які були зґвалтовані, визнали, що самі необережно провокували зґвалтування і їх пізні протести не сприймалися серйозно. Більше третини потерпілих не були знайомі з насильниками, 16 % познайомилися у день учинення злочину, 32 % – були раніше знайомі, 12 % – сусіди, 3 % – члени родини насильника (доньки, падчерки та ін.)¹².

За результатами аналізу статистичних даних, кожний шостий (16,9 %) злочин було вчинено стосовно особи, яка перебувала в безпорадному стані. Як правило, такий стан потерпілого був обумовлений його інвалідністю, похилим або малолітнім віком. Найчастіше потерпілими виявляються дружини (співмешканки), у тому числі колишні (38,3 %); батьки (25,5 %), з них 57,9 % – матері (мачухи); діти, у тому числі пасинки і пасербиці (18,1 %), сестри і брати (6,7 %). Від кожного сьомого (14,1 %) злочину постраждали особи з різними видами важких захворювань. У 18,1 % випадків жертвами стали особи пенсійного віку, а в 10,1 % – неповнолітні, з них 53,3 % – малолітні (до 14 років). Дві третини (67,1 %) розглянутих злочинів було спрямовано проти жінок. Таким чином, від насильства, як

¹² Див.: Зелинский А.Ф. Криминология. – Х., 2000. – С. 202.

правило, страждають найбільш беззахисні її члени – жінки, діти, інваліди й особи похилого віку¹³.

Останнім часом значну увагу науковці привертають до такої проблеми, як насильство стосовно неповнолітніх та літніх осіб.

Однак звертає на себе увагу високий ступінь віктимності неповнолітніх та осіб похилого віку. Так, кожний десятий (10,2 %) сімейно-побутовий насильницький злочин було вчинено відносно неповнолітніх членів сім'ї, з них у 53,3 % випадків – стосовно малолітніх (до 14 років) дітей; 11,6 % – членів сім'ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) – стосовно осіб віком 61 рік і старше.

Опитування 2000 осіб у США показало, що приблизно 3 % літніх людей старше 65 років зазнають насильства, 2 % – стають жертвами психічного насильства. За результатами емпіричного дослідження, проведеного інститутом кримінології Нижньої Саксонії, жертвами насильства у західних землях стають 3,7 % літніх чоловіків і 3,9 % жінок цієї ж вікової категорії. У східних землях ці показники відповідно становлять 2,6 і 2,3 % (одна з причин низького рівня сімейного насильства серед літніх людей у ФРН полягає в тому, що більша частина з них має окреме житло)¹⁴. Британське віктимологічне опитування (*British Crime Survey*) фіксує більшу кількість статистично значимих факторів ризику саме для жінок – як у випадку фізичного, так і психологічного насильства¹⁵. За даними репрезентативного вибіркового дослідження, проведеного у м. Києві та трьох областях Української РСР, здебільшого (84 %) злочини в сімейно-побутовій сфері вчинюють чоловіки¹⁶.

За неофіційними даними, щорічно в Україні від насильницьких злочинів страждає понад 10 тис. жінок. Домінуючими видами протиправних дій стосовно жінок були: умисні вбивства та вбивства з обтяжуючими обставинами, нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом.

Безперечно, що дитина та особа похилого віку у більшому ступені уразливі вже тому, що вони, як і жінки, фізично слабкіші за злочинця та перебувають від нього або інших членів сім'ї з огляду на особливості фізіологічного стану і соціального становища в матеріальній та психологічній залежності.

“Внесок” потерпілого в сімейно-побутовий насильницький злочин зазвичай характеризується тим, що морально-етичні, освітні, загальнокультурні характеристики жертви і злочинця якщо не однакові, то досить близькі між собою. Особи з низьким культурним рівнем, антигромадською установкою звичайно менше стримані у своїх проявах

¹³ Див.: *Кримінологія*: Навч. посіб. / Упоряд.: О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

¹⁴ Див.: *Определение феномена насилия // Борьба с преступностью за рубежом*. – 2001. – № 2. – С. 37.

¹⁵ Див.: *Walby S. Allen J. Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey // Home Office Research Study 276*. – 2004. – March. – P. 125–128.

¹⁶ Див.: *Предупреждение семейно-бытовых правонарушений / Отв. ред. Ф.А. Лопушанский*. – М.: Наука, 1989. – С. 96.

і бажаннях, більш егоїстичні. Вони мало або зовсім не поважають норми і правила поведінки в суспільстві, шанують культ грубої фізичної сили. Природно, такі особи зазвичай є не тільки винними в сімейному насильстві, а й стають потерпілими від нього.

За статистичними даними, 43,0 % жертв насильницьких злочинів характеризувалися безпосередньо перед учиненням проти них кримінального насильства агресивно-провокуючою поведінкою, у тому числі 39,3 % потерпілих ображали, принижували тощо злочинця або інших членів сім'ї, кожен п'ятий (21,5 %) загрожував зазначеним особам убивством або заподіянням тілесних ушкоджень. Майже кожен четвертий (23,7 %) наносив їм побої, а 3,7 % заподіяли злочинцю або іншому членові сім'ї тілесні ушкодження. Причому підвищення суспільної небезпеки і тяжкості цих злочинів тісно пов'язано зі зростанням рівня агресивно-провокуючої поведінки потерпілих у механізмі вчинення кримінальних діянь. Так, агресивна поведінка потерпілого стала приводом для вчинення 88,2 % убивств, 58,6 % – навмисних заподіянь тяжкої, 50,0 %, – середньої тяжкості й 41,7 % – легкої шкоди здоров'ю, 20,0 % – нанесення побоїв, 9,1 % – погроз вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю. При цьому з підвищенням тяжкості сімейного насильства помітно збільшується і суспільна небезпека самої агресивно-провокуючої поведінки жертв¹⁷.

Зазвичай чоловіки мають більші можливості чинити опір, ніж жінки, але поведінка чоловіка частіше має агресивний характер, а отже, частіше створює обставини, що сприяють можливості завдання їм шкоди у процесі чинення опору. Це і визначає більшу частку чоловіків-жертв порівняно з жінками. Відносна вразливість залежить і від віку. Якщо для дітей та осіб похилого віку вона визначається, насамперед, фізичною беззахисністю, то для найбільш активних за віком категорій – негативною поведінкою. Більшу частину потерпілих становлять особи 18–40 років, серед яких 50 % характеризується негативною поведінкою, 70 % учинили вбивство і 43,7 % з 61,8 % випадків винні в нанесенні тяжких тілесних ушкоджень.

Відомо, що злочинці-вбивці та особи, які завдають тяжких тілесних ушкоджень, не відрізняються високим загальноосвітнім рівнем. Це характерно і для потерпілих від цих злочинів: потерпілі “копіюють” злочинців – відповідно 64 % потерпілих від убивств і 80,5 % потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень не мають середньої освіти. Це співвідношення добре прослідковується при порівнянні освітніх рівнів злочинців та потерпілих (вбивство, тяжкі тілесні ушкодження)¹⁸.

Особи з низьким культурним рівнем частіше вчиняють злочини насильницького характеру, а отже, частіше стають жертвою злочину. Низький культурний рівень призводить до неможливості правильно оцінити обстановку й можливі наслідки поведінки та до небажання звернутися до компетентних органів, які можуть захистити інтереси особи. Кримінологічна оцінка ситуацій, пов'язаних із вчиненням насильницьких

¹⁷ Див.: *Злочинність в Україні*: Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.

¹⁸ Див.: *Чечель Г. Жестокий способ совершения преступлений против личности.* – Ставрополь, 1992. – С. 117.

злочинів, неможлива без визначення характеру відносин, що пов'язують злочинця і жертву. Знання цих обставин дозволяє виявити ступінь стабільності контакту між ними, а також розкрити зміст конфліктів, що призвели до вчинення злочинів.

Багато вбивств, нанесення тілесних ушкоджень та катувань вчинюються на побутовому рівні, особами одного кола (подружжя, близькі родичі), які зазвичай мають приблизно однаковий освітній та культурний рівень.

Важливою обставиною є те, що у 80 % учинення вбивства та близько 60 % заподіяння тяжких тілесних ушкоджень потерпілі перебували в родинних та інших близьких, стабільних зв'язках зі злочинцем, що сприяло тривалому розвитку подій, загостренню обстановки. Ці тривалі за розвитком ситуації можливі тільки за наявності між жертвою та злочинцем тривалого контакту, який ускладнює або виключає вихід за межі тривалого спілкування.

Серед незнайомих жертв переважають особи, які були вбиті поза жилими приміщеннями: у ситуаціях, коли раптово виникли сварка та бійка в місцях продажу та розпиття спиртних напоїв (на вулицях, у скверах, у дворах, інколи в місцях громадського харчування, на вокзалах). Найбільш поширеними мотивами вбивств незнайомих осіб є помста, хуліганські мотиви, і в низці випадків прагнення задовольнити сексуальні потреби.

Ураженість потерпілих прямо залежить від їх здатності чинити опір злочинцю та реалізації цієї здатності. Більшість потерпілих були здатні чинити опір злочинцю – відповідно 69 % (вчинення вбивства) та 87,3 % (заподіяння тілесних ушкоджень).

Нездатність до опору злочинцю пояснюється певними причинами. При вбивствах з 31 % потерпілих не могли чинити опір у зв'язку з хворобою, фізичною слабкістю – 11 %; безпорадним станом – 20 % (у тому числі: сон – 12 %, малолітній вік – 7 %, слабоумство – 1 %).

Крім того, не всі потерпіли реалізують свою здатність до опору. Приблизно 81 % потерпілих від убивств не скористалися такою можливістю, хоча мали об'єктивну можливість до опору. Не використали таку можливість 17 % потерпілих від убивства (з 69 % чинили опір тільки 52 %) та 22,3 % жертв, яким було завдано тяжких тілесних ушкоджень здоров'ю (з 87,3 % потерпілих чинили опір 65 %). Причини такої поведінки різноманітні, але переважно – це прояв негативних якостей особи: нерішучість, боягузтво, невміння орієнтуватися в обстановці та передбачати перспективу розвитку подій.

Значна частина потерпілих від убивств – 41 % та 51,9 % від тілесних ушкоджень перебувала у стані алкогольного сп'яніння, що, як відомо, впливає на здатність чинити опір та розуміти ситуацію, а також на поведінку (інколи агресивну або, навпаки, пасивну, що негативно впливає на розвиток ситуації). Важливим також є й те, що 58,5 % потерпілих від убивств та 46,6 % потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень перебували у стані алкогольного сп'яніння, вживали спиртні напої разом зі злочинцем,

який у подальшому завдав шкоди. Така поведінка потерпілого тим чи іншим чином сприяла сп'янінню злочинця, створювала обставини, що сприяли вчиненню злочинів. Крім того, більшість злочинців та їх жертв, які перебували у стані сп'яніння, були родичами або знайомими.

Тілесні ушкодження заподіюють переважно у квартирах, гуртожитках (55 %) і здебільшого вони мають побутовий характер. Лише 38 % таких злочинів вчиняють на вулиці під час бійок. Значна кількість потерпілих перебувала з потенційним злочинцем у родинних зв'язках.

Окрему частку жертв становлять особи, які потерпіли від психологічного насилля, психологічної агресії, суспільна небезпека якої безсумнівна. Психологічне насилля або агресія виступає обов'язковим елементом багатьох злочинів. Саме тому вивчення жертв такої психологічної агресії та особистісної деструкції (деформації) є актуальним. У сучасному суспільстві діють багато організацій та груп, які широко використовують різноманітні форми психологічного насилля. Ці групи підпадають під визначення “деструктивних”, існують різноманітні їх класифікації. До них належать маргінальні та радикальні політичні угруповання, екстреміські партії, терористичні групи, релігійні секти, окультні, апокаліптичні та інші організації. Небезпека перебування в таких організаціях пов'язана з тим, що керівництво цих організацій використовує сильні діючі засоби впливу з метою придушення свідомості (засоби деструктивного контролю) і за допомогою цього досягається утримання своїх послідовників у залежному, повністю прогнозованому та покірному стані. Фактично у випадках тривалого перебування у таких організаціях відбувається цілеспрямоване руйнування особистості й заміна новою, сконструйованою особою. Це досягається за допомогою контролю свідомості (фактично – жорстка психологічна агресія), який здійснюється у різноманітних формах, являючи собою чітко визначену систему впливу на adeptів. Завданням цієї системи є позбавлення людини власного “Я”, волі, минулих симпатій, тобто фактично вирвати особу з кола повноцінних соціальних зв'язків, де людина може діяти як автономний та правоздатний громадянин.

Виділяють певні стадії такого впливу:

- “розморожування” – фізіологічна маніпуляція відносно індивіда, використання масового та індивідуального гіпнозу, медитації, скандування, молитви, співи тощо – процес руйнування особистості, що призводить до дезорієнтації та збентеження;

- “зміни” – процес ідеологічної обробки – поступове створення та нав'язування нової “ідентичності”, використання технік зміни поведінки;

- “заморожування” – процес закріплення нової особистості.

Агресія психічного характеру та маніпуляція поведінкою людини починається з моменту втягування людини до групи¹⁹.

¹⁹ Див.: *Малышев В.* Кар'єра жертвы. Популярно о виктимологии. – Д., 2002. – С. 131–135.

Питання про згоду потерпілого на завдання йому шкоди, незважаючи на його давність, залишається дискусійним. Деякі вчені вважають, що за певних умов така згода може ліквідувати суспільну небезпеку або протиправність діяння. Згода потерпілого є тією обставиною, що зменшує суспільну небезпеку дій при посяганні на ті права та інтереси, які має потерпілий. Інколи згоду потерпілого відносять до обставин, що ліквідує протиправність діяння, якщо згоду дає особа, яка володіє певними правами та може користуватися ними на свій розсуд.

3. Особливості віктимізації некорисливих насильницьких злочинів

Економічний стан суспільства, зниження життєвого рівня значної частини населення, соціально-побутова неупорядкованість, безробіття, юридична безправність, загальна психологічна нестійкість, що призводить до алкоголізації і наркотизації, втрати морально-психологічних орієнтирів, негативно впливають на мікроклімат у сім'ї, школі, на виробництві, сприяють різкому зниженню культурного рівня, міжособистісного спілкування, зростанню рівня жорстокості й насильства. Шляхом пропаганди жорстокості, насильства, статевої розпусти в багатьох засобах масової інформації нав'язується така схема культури, в якій принижується гідність людини. Відсутність ефективної системи допомоги і захисту жертв від насильницьких посягань, недостатнє законодавче врегулювання цієї проблеми впливають на збільшення кількості насильницьких злочинів.

Насильство є не лише правовою проблемою, а й значною мірою також філософською та соціокультурною²⁰. Різні аспекти агресивно-насильницької поведінки є предметом вивчення психології, соціології, конфліктології, кримінології, педагогіки та медичних наук. У теоретико-методологічному плані остаточно не вирішеним залишається питання феномена детермінант, що обумовлюють учинення насильницьких злочинів.

Існує низка теоретичних парадигм, які розглядають комплекс факторів, що зумовлюють насильство.

Макроорієнтовані – надають насильству соціокультурне пояснення. Насильство впливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою та культурою суспільства.

Мікроорієнтовані теорії розглядають насильство в контексті міжособистісної соціально-психологічної взаємодії (до цього класу також доцільно віднести фактори, що пов'язані з індивідуальними психологічними та біологічними характеристиками, психопатологічними відхиленнями).

До соціально-психологічних чинників сімейного насильства можна віднести недоліки комунікації: панування патріархальної моралі в деяких сім'ях як різновиду негативних традицій соціально-економічних відносин; недоліки виховання; асиметрія у розподілі домашніх обов'язків; різні цінності та установки; висування необґрунтованих і надмірних вимог;

²⁰ Див.: Луняк М. Насильство як правова та філософська проблема // Право України. – 2002. – № 7; Серегин В. Культура сили и бескультурье насилия // Рос. юстиция. – 1999. – № 7; *Определение феномена насилия* // Борьба с преступностью за рубежом. – 2001. – № 2.

неврегульованість питань розподілу бюджету; авторитарність членів родини; невиконання своїх обов'язків; антисуспільний вплив оточення.

Індивідуально-особистісні фактори перебувають, насамперед, у площині психічних відхилень і недоліків фізичного стану особи, досвіду виховання та соціалізації.

Окремі теорії намагаються визначити соціальні фактори, індивідуальні характеристики або специфіку комунікації. Вони приділяють увагу:

- поширеності в засобах масової інформації, насамперед, на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивному впливу відеопродукції;

- розповсюдженню алкоголізму (порівняно з радянськими часами фіксується збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії;

- укоріненню в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум у суспільстві та кризі моралі.

Ці переважно об'єктивні соціально-економічні й культурно обумовлені чинники, безумовно, збільшуватимуть навантаження саме на органи внутрішніх справ. До цієї групи чинників можна віднести також недоліки роботи державних органів, що зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно осіб, які можуть вчинити насильницькі дії.

Проаналізований матеріал засвідчив, що в одних випадках особа може виступати як активна, провокуюча сторона конфлікту, в інших – власними діями або бездіяльністю (унаслідок соціальних, психологічних або біологічних причин) сприяти вчиненню правопорушень стосовно своєї особи або злочину як відповідь на агресію з боку іншої особи.

Поведінка жертви не може призвести до злочину сама по собі. Вона обов'язково взаємодіє з негативними обставинами, що стосується злочинця. Аналіз та оцінка поведінки жертви злочину є однією з кримінологічних складових механізму злочину.

Поведінка жертви до і після вчинення того, як вона перетворилася в реальну жертву, – складова кримінологічної і безпосередньо кримінальної ситуації, і якщо вона (ситуація) – причина злочинної поведінки, то внесок потерпілого є компонентом цієї причини.

Пояснення високої віктимізації жінок при вчиненні насильницьких злочинів, як справедливо вважає А.А. Глухова, варто шукати не у фатальній схильності всіх жінок стати жертвами, а в подвійному стандарті моралі, характері і стереотипах статевих відносин, що історично склалися та домінують у сучасному суспільстві²¹.

У випадках насильства над людьми похилого віку головним психологічним фактором є зміна ролей і залежність від оточуючих. Водночас деякі характерні риси жертви, такі, як постійні претензії і скарги, також можуть сприяти жорстокості.

²¹ Див.: Глухова А.А. Біологічні детермінанти насильства над особистістю сьогодні // Насильство. Особа. Суспільство: Тези наук.-практ. конф. – М., 2000. – С. 41.

Крім того, вікові межі 26–50 років охоплюють найбільш активну та мобільну в соціальному плані частину населення. Період високої соціальної активності пов'язаний з найбільшими емоційно-психологічними переживаннями, афективним станом та конфліктами особи як усередині її самої, так і із середовищем, зі зростанням тривоги за себе. Природно, що ці дві групи протиріч невід'ємні одна від одної, причому в окремих людей при зростанні активності, спробах визначення свого місця в середовищі можуть загострюватися конфлікти індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру. У сфері міжособистісних відносин у цей віковий період найбільш гостро проявляються відсутність почуття любові, несумісність характерів, порушення подружньої вірності, пияцтво, жорстокість тощо, що зумовлюють конфліктність відносин і зростання їх гостроти.

Водночас виявлена така закономірність: при підвищенні тяжкості вчинених насильницьких злочинів помітно збільшується частка жертв, які зловживають спиртним, тобто зростає роль пияцтва, яка детермінує потерпілих у механізмі вчинення зазначених злочинів. Так, зловживання потерпілими алкоголем стало приводом для вчинення 8,7 % погроз убивством або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, 6,3 % – побоїв, 12,0 % – навмисного заподіяння легкої, 43,7 % – середньої тяжкості і 58,7 % – тяжкої шкоди здоров'ю, 87,4 % – убивств. Причому тільки потерпілі від убивства, навмисного заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, тобто від найбільш тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів, характеризувалися запійним вживанням спиртних напоїв²².

Нерідко насильницькі злочини вчинюються відносно осіб із психічними розладами. Відбувається це не тільки тому, що вони надмірно довірливі й сприйнятливі, не в змозі адекватно оцінити ситуації, що складаються. Підвищена віктимність людей з відхиленнями в психіці породжується і тим, що багато хто з них своєю агресивністю, затіваючи бійки і сварки, ображаючи інших, провокують їх на насильство стосовно себе. Важливо зазначити, що сам факт наявності психічної аномалії істотно перешкоджає належній соціалізації особи, її моральному вихованню, формуванню в людині необхідної стриманості й обдуманості вчинків.

Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані свідчать, що ослаблення або порушення психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню і розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і водночас призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Ці риси перешкоджають нормальній соціалізації особи, призводять до інвалідності, заважають займатися певними видами діяльності і взагалі трудитися, що підвищує імовірність ведення антигромадського способу життя²³. Значимість

²² Див.: *Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів* / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с. – С. 8–9.

²³ Див.: *Кримінологія і профілактика злочинів*. – М., 1989. – С. 103.

зазначених фактів зростає в сучасних умовах, що характеризується загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації.

Винною можна вважати таку поведінку жертви, у якій виявляється свідоме або несвідоме ставлення до результату злочинного діяння і присутні будь-які причинні фактори, що вплинули на асоціальну поведінку правопорушника. Про вину у віктимології можна говорити в тому разі, коли поведінка жертви злочину характеризувалася такими елементами, що сприяли виникненню злочинного наміру і вчиненню злочину²⁴.

Найбільш поширеним видом винної поведінки жертв насильницьких злочинів є їх провокаційні дії відносно особи, яка вчинила злочин, або інших.

У віктимології поняття провокації трактується ширше ніж у судово-слідчій практиці. З віктимологічних позицій провокацією визнається така неналежна поведінка жертви, яка викликає відповідну реакцію суб'єкта, що виражається в протиправних діях. Провокаційна поведінка потерпілого завжди перебуває у причинному зв'язку з протиправним діянням злочинця. Для віктимології немає значення, чи передбачав потерпілий результати своєї дії чи ні, чи усвідомлював, до чого призведуть його дії, чи очікував відповідної реакції або ні. Головне в даному випадку для віктимологічних досліджень – виявлення всіх причинно-наслідкових зв'язків між негативною поведінкою потерпілого, що має елементи провокації в широкому розумінні цього поняття, і протиправним діянням особи, що спричинило шкоду, і розробка на цій основі профілактичних заходів з позицій захисту потенційної жертви від злочинної агресії²⁵.

У сфері сімейних відносин провокації найчастіше мають тривалий характер і протікають у рамках конфліктних ситуацій. А довгостроковий неприємний вплив на психіку члена сім'ї "акумуляє" у ньому ненависть і, врешті-решт, може призвести до того, що будь-який незначний інцидент породить бурхливу агресивно-насильницьку реакцію.

Водночас найбільш небезпечною у плані віктимізації особи є її агресивно-провокуюча поведінка, оскільки вона особливо тісно пов'язана з причинним комплексом розглянутих злочинів.

Агресивно-провокуюча поведінка потерпілих відіграє істотну роль у генезисі насильницької злочинності. Характерним причинами та умовами, що детермінують зазначену злочинність, є такі: агресивний характер потерпілого, його прагнення вирішувати проблеми із застосуванням насильства (31,6 %), агресивно-насильницька поведінка потерпілого, що виявляється в образах, приниженнях, погрозах, нанесенні побоїв або заподіянні тілесних ушкоджень (25,0 %); насильство, знущання, образи, приниження з боку потерпілого безпосередньо перед злочином (38,2 %), жорстоке поводження потерпілого зі злочинцем або іншими особами в період їх дитинства (10,3 %).

²⁴ Див.: Полубинский В.И. Криминальная виктимология. – М., 1999. – С. 76–77.

²⁵ Див.: Там само. – С. 80.

Таким чином, жертва сімейного насильства характеризується поєднанням соціально-правових, морально-психологічних і біофізичних якостей, прояв яких в умовах або ситуаціях, характерних для насильницьких злочинів, обумовлює їх типову поведінку і пов'язані з цим явища, більш ніж для загальної маси людей.

4. Заходи віктимологічної профілактики некорисливих насильницьких злочинів

Проникнення насильства в життя призводить до розладу моральних, гуманістичних основ сімейного виховання, до зростання дитячої бездоглядності та безпритульності, залучення неповнолітніх до споживання спиртних напоїв, наркотиків, проституції і кримінальної діяльності. У таких умовах удосконалення заходів попередження насильства в сім'ї стає найважливішим завданням не лише органів внутрішніх справ, а й всього суспільства.

Заходи віктимологічної профілактики спрямовані на нейтралізацію або зменшення факторів, що обумовлюють або сприяють віктимності. Вони впливають як на фактори, що детермінують неправомірну або аморальну поведінку жертв від злочину, так і на фактори, що підвищують ризик стати потерпілим при правомірній і, передусім, активній поведінці.

Віктимологічна профілактика – це цілеспрямований спеціалізований вплив на фактори, які обумовлюють або сприяють віктимності, що пов'язана з неправомірної або аморальною поведінкою осіб, а також осіб з подібною поведінкою. У рівній мірі її об'єктом є фактори та особи, позитивна поведінка яких є не менш віктимною для них.

На загальносоціальному рівні віктимологічна профілактика включає в себе заходи економічного, політичного, ідеологічного, організаційного та правового характеру. Ці заходи об'єктивно забезпечують створення умов, що знижують ризик віктимізації, ліквідують віктимогенні фактори, забезпечують урахування віктимологічних завдань при плануванні та побудові житлових комплексів.

Спеціально-кримінологічний вид попередження містить заходи, безпосередньо спрямовані на попередження злочинів.

Здійснення заходів з попередження насильства в межах наданих їм повноважень покладається на:

1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;

2) службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;

3) органи опіки і піклування;

4) спеціалізовані установи;

- кризові центри для жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї (далі – кризові центри);

- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;

5) органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства.

У 1948 році ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, яка проголосила, що "...визнання гідності та рівних і невід'ємних прав усіх членів людської сім'ї є запорукою свободи, справедливості та миру у світі". Проблему насильства в сім'ї розглядало багато правозахисних організацій. Невтомна багаторічна праця цих організацій сприяла тому, що з'явилася низка досліджень і наукових статей, присвячених даній темі. Насильство, на думку громадськості, це прихована епідемія світового масштабу. Така позиція громадськості змусила уряди багатьох країн звернути увагу на цю проблему. У червні 1993 року на Всесвітній конференції з питань прав людини, що проходила у Відні, тему насильства було висунуто на перший план. Ця проблема вийшла на міжнародний рівень і стала предметом розгляду ООН.

У грудні 1993 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про викорінення насильства проти жінок, яка стала свідченням досягнення міжнародного консенсусу стосовно захисту жінок від насильства. Відтепер насильство розглядається як порушення міжнародно-визнаних фундаментальних прав людини.

Прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року завершився процес реформування кримінального законодавства з метою приведення його у відповідність із Конституцією України 1996 року, новими політично-економічними реаліями, що вирішило багато питань удосконалення кримінально-правових норм про відповідальність за насильницькі злочини.

Найбільш ефективними засобами правового захисту жертв насильства в Україні є кримінально-правові санкції. Крім того, адміністративно-правові та цивільно-правові засоби захисту потерпілих від насильства практично не використовуються, а якщо і використовуються, то неналежним чином. Зазначені обставини свідчать про те, що в Україні й досі відсутня система цивілізованих заходів захисту жертв насильства.

Важливою теоретично-прикладною проблемою вдосконалення норм Загальної частини Кримінального кодексу України, що впливає на відповідальність за насильство, є питання про поняття насильницького злочину, яке відсутнє в чинному Кримінальному кодексі України. Кримінальний кодекс України визначив у статті 11 загальне поняття злочину, що включає в себе його соціальну ознаку – суспільну небезпечність; нормативну ознаку злочину – діяння, що передбачено кримінальним законом; внутрішню ознаку злочину – винність діяння та його носія – суб'єкта злочину. Така ознака, як "караність" діяння впливає зі змісту завдання кримінального закону (ч. 2 ст. 1 Кримінального кодексу України).

Міжнародне право стосовно захисту прав людини дозволяє тлумачення насильства як порушення прав людини і зобов'язує країни знайти ефективні правові засоби викорінення цього лиха.

Важливим аспектом профілактики насильства в сім'ї органами внутрішніх справ є вжиття заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, або якщо існує реальна загроза його вчинення.

Виявлення потенційних потерпілих являє собою складне завдання, якщо враховувати, що багато осіб, які постраждали від злочинних діянь, не звертаються до правоохоронних органів.

Цей процес може будуватися за трьома напрямками:

1) залежно від ситуації, коли, виявляючи та аналізуючи обставини, можливо визначити потенційних потерпілих саме в цій ситуації;

2) залежно від особи злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків або типової поведінки визначають коло можливих потенційних потерпілих;

3) залежно від особи потерпілого, коли існує "вихід на конкретну особу", що дозволяє виявити в ній якості підвищеної віктимності.

Виявлення потенційних потерпілих та віктимологічних ситуацій – це єдиний процес, оскільки віктимологічні оцінки пов'язані, насамперед, із урахуванням того чи іншого компоненту. Ситуації, що сприяють вчиненню злочину, можна поділити на два види: макро- та мікроситуації та ситуації сімейного типу.

Насамперед, необхідно здійснювати підготовку кадрів працівників органів внутрішніх справ.

Оскільки під час профілактичної роботи виникають складні в психологічному аспекті ситуації, коли необхідно впливати на осіб, психологічний контакт дуже важко встановити, потрібно створювати та розвивати в підрозділах органів внутрішніх справ психолого-педагогічну службу. Спеціалісти-психологи могли б не лише допомогти оперативному складу в роботі з конкретними особами, а й організувати кваліфіковане вивчення потерпілих. Оперативні обліки, що існують в органах внутрішніх справ, не враховують віктимологічних якостей цих осіб. Водночас законослухняні особи, які мають високий рівень потенційної віктимності, взагалі залишаються поза увагою правоохоронних органів. Отже, необхідно створювати профілактичні обліки потенційних потерпілих. Це призведе до зменшення кількості осіб, які стоять на обліку як потенційні правопорушники, а також дозволить краще орієнтуватися стосовно конкретних осіб, які потребують підвищених заходів щодо забезпечення їх особистої та майнової безпеки.

Важливим у діяльності органів внутрішніх справ є розробка найбільш ефективних форм взаємодії з населенням та використання його профілактичних можливостей; забезпечення окремих категорій осіб з підвищеним рівнем віктимності засобами захисту та спеціальною технікою.

Також можливо використання профілактичних можливостей потенціальних потерпілих від злочинів.

Віктимологічна профілактика повинна здійснюватися з урахуванням заходів щодо нейтралізації ситуацій, пов'язаних із завданням шкоди – це може бути найбільш радикальний варіант профілактики за умови виключення рецидиву.

Необхідно максимально використовувати захисні можливості потенційних потерпілих шляхом організації цілеспрямованої виховної роботи: фізичного, статевого виховання, навчання прийомам самозахисту, привиття певних якостей, а саме: рішучості, сміливості, критичності, спостережливості.

Правове виховання та навчання громадян шляхом поширення інформації про необхідну оборону допоможе їм не лише протидіяти злочинцю й своєчасно повідомляти правоохоронні органи про вчинені злочини або ті, що готуються.

Забезпечення технічними засобами захисту осіб, стосовно яких було вчинено напад – від охоронної сигналізації до озброєння, є важливим чинником попередження злочинів та протидіяння злочинцям.

Необхідно здійснювати певну переорієнтацію оперативно-розшукової діяльності на потерпілого, як у плані її інформаційних можливостей, так і здійснення заходів профілактичного характеру. Така праця від потенційного потерпілого до злочинця дозволить більш ефективно виявляти злочини, що готуються, попереджувати їх, забезпечуючи безпеку осіб, які схильні стати жертвами злочину.

Значне місце в розробці віктимологів посідають рекомендації щодо оптимальної поведінки в екстремальних ситуаціях, а саме:

- уникати малолюдних місць і взагалі не з'являтися на вулиці в пізній час;

- довіряти своїй інтуїції у небезпечній ситуації. Побачивши підозрілого чоловіка, необхідно бігти відразу, а не поступово прискорювати крок, оскільки психологічно необхідно налаштуватися на рішучі дії. Внутрішня рішучість та впевненість у собі проявляється в зовнішньому вигляді (осанка, хода). Інколи цих зовнішніх ознак достатньо для того, щоб злочинець прийняв рішення про те, що для нападу йому потрібно знайти інший об'єкт;

- поводити себе в момент нападу рішуче. Здебільшого відсіч приголомшує нападників, які звикли бачити наляканих жертв. Голосні крики, спроба вдарити, напасти на насильника підвищують шанси жертви вийти із ситуації, що склалася, з найменшими втратами. Використання прийомів рукопашного бою, зброї та інших засобів самозахисту також може бути необхідним;

- не використовувати засоби самозахисту, якщо немає впевненості в їх справності та ефективності. Невдала спроба їх використання значно підвищує агресивність нападника;

- запропонувати злочинцям гроші, сумку та інші цінності перед використанням зброї та інших засобів захисту. Це відверне їх увагу, що дозволить використати ефект несподіваності в контратаці;

- намагатися встановити емоційний контакт з нападником. Одним зі способів установалення емоційного контакту є розжалоблення злочинця (наприклад, посилаючись на хворих родичів, власну тяжку хворобу тощо).

Рекомендації віктимологів допомагають багатьом громадянам краще захистити себе від можливого кримінального посягання. Застосування розроблених кримінологами заходів віктимологічного характеру дозволяє отримати значний ефект у протидії злочинності.

У кінці 80-х років ХХ століття у країнах Європи обговорювалося питання про наділення потерпілого правом припиняти судове переслідування злочинця у випадку примирення з постраждалим. Але ці заходи не були реалізовані в Європі, оскільки в США та Канаді результати аналогічного експерименту не дали позитивного результату: особа, яка вчинила один злочин, знову здійснювала стосовно жертви погрози насилля, вимагаючи примирення та закриття кримінальної справи.

Віктимологи розробили концепцію пасивного та активного захисту. До пасивного захисту належить використання броньованих автомобілів, будов домів, схожих на фортеці, наймання охоронців, носіння бронежилетів.

Під активним захистом розуміється самозахист та захист, що здійснюється іншими людьми (припинення нападу). Віктимологи рекомендують робити своє життя менш прогнозованим – це ускладнить підготовку нападу.

Державна підтримка віктимологічної профілактики має дві складові:

- надання громадянам спеціальної інформації;
- фінансування спеціальних програм щодо забезпечення додаткової захищеності громадян від злочинності.

Корисним є певне інформування громадян про привід розвитку конфлікту, а також про ознаки осіб, які мають підвищену схильність до конфліктів. Наприклад, психологи встановили, що, підтримуючи тривалий час зоровий контакт з певною особою, людина може призвести на іншу враження зайвої самовпевненості і це може бути сприйнято як виклик. Якщо людина перебуває у стані сильного озлоблення, ненависті, її зіниці звужуються. Несподіване звужування зіниць людини – ознака того, що з її боку може загрожувати небезпека, тому потрібно бути готовим до протидії. Якщо голова людини схилена вперед і при цьому вона дивиться на вас, то це ознака агресії. Коли людина готується до боротьби, її дихання стає більш глибоким.

Рекомендації віктимологів спрямовані на зниження особистісної та рольової віктимності. Поради спеціалістів допомагають уникнути віктимогенних ситуацій. Підвищення віктимологічної культури суспільства дозволить людям самостійно розробити достатньо ефективні заходи захисту від злочинців. Віктимологічна профілактика дозволяє не лише зменшити

кількість злочинів, а й знизити їх суспільну небезпеку, зменшити кількість негативних наслідків злочинності.

Важливим напрямом профілактики агресивних злочинів є лікування, у тому числі примусове, алкоголіків, наркоманів, а також агресивних психопатів. Сучасна медицина має можливості понизити рівень агресивності людей, небезпечних для суспільства. І ці можливості за належного контролю необхідно використовувати.

Для попередження згвалтувань, що, як відомо, частіше вчиняються у літні місяці, повинно бути посилено патрулювання міліції у місцях масового відпочинку людей, у лісопарках. Необхідно роз'яснювати, як поводити себе, щоб не стати жертвою злочину.

Важливим компонентом мобілізації захисних можливостей потенційних жертв є заняття осіб спортом, навчання їх засобам оборони. Розвиток фізичної сили, впевненості в собі, у своїх можливостях постояти за себе можуть відігравати вирішальну роль у виборі потерпілим (потерпілою) найбільш доцільної лінії поведінки, яка забезпечить ефективне протистояння (опір).

Складним у всіх розуміннях є індивідуальний вплив на неповнолітніх, негативними якостями яких є і можливі добровільні зв'язки із сексуальним злочинцем. Позитивний вплив на таких осіб мають здійснювати, залежно від конкретних обставин, працівники органів внутрішніх справ та коректувати їх поведінку з метою виключення можливостей контакту злочинця та потенційного потерпілого або потерпілої. Якщо особа шукає такого контакту або йому не протидіє, необхідно застосовувати заходи, за яких беруться до уваги індивідуальні характеристики.

Вибір найбільш дієвих форм, засобів індивідуального впливу на потенційних потерпілих неповнолітнього віку повинен здійснюватися за двома напрямками:

- а) урахування конкретної характеристики особи та віку потерпілих;
- б) наявність або відсутність даних про конкретну особу, від якої можна очікувати вчинення статевих злочинів відносно потерпілого або потерпілої, та характерних обставин, що пов'язують учасників передбачуваної криміногенної ситуації.

Таким чином, використання всього комплексу профілактичних заходів з метою попередження статевих злочинів відносно неповнолітніх має важливе значення. Ці заходи можна поділити на дві групи: з використанням зовнішніх (забезпечення нагляду та захисту потенційних потерпілих) та внутрішніх (підвищення здатності потенційних потерпілих до захисту, протидії злочинцю, а також формуванню позитивних установок особи) можливостей.

Найважливіший профілактичний захід – це виховна робота, яка має на меті сформуванню в кожній особі вміння розбиратися у небезпечних ситуаціях, бути обачним. Виховна робота повинна бути поєднана з навчанням тому, як слід поводитися та саме як ці ситуації розпізнати. Практична робота з кожним потенційним потерпілим повинна будуватися

у формі індивідуальних бесід та широко організованої правової і медичної пропаганди.

Одним із заходів, що має вживати держава, – це компенсація шкоди, яка була завдана злочином. Такий досвід існує у Великобританії, США, Канаді, Австралії та Новій Зеландії. Сумніви скептиків стосовно того, що значні державні компенсації можуть посилити безтурботність людей, підвищити їх віктимність, виявилися необґрунтованими. Державне відшкодування не вплинуло ні на рівень злочинності, ні на кількість заяв у поліцію з боку потерпілих, ні на кількість обвинувачувальних вироків у судах. При цьому виявилось, що кількість потерпілих від насильницьких злочинів, які вимагають від держави відшкодування, незначна. Це пов'язано з тим, що матеріальний збиток від насильницьких злочинів незначний, а реальний, психологічний, як правило, не визначається, не фіксується, оскільки потерпілі рідко звертаються за допомогою до психологів та психіатрів. Крім того, потерпілих ніхто не інформує про їх право на державне відшкодування. Державі, та й потерпілому, вигідно, щоб винна особа сама відшкодувала завданий збиток. На стимулювання цієї посткримінальної діяльності винних осіб повинні бути спрямовані законодавчі норми та зусилля правоохоронних органів. Законодавство має передбачати добровільне відшкодування матеріальної, моральної шкоди, що завдана внаслідок учинення злочину.

